

к. філос. н., доц. **Рассоха І. М., Мороз А. Е, Текоєва С. А.,**
*Харківський національний університет
міського господарства ім. О. М. Бекетова*

ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ КОЗАЧЧИНИ

Постать жінки в стереотипах вітчизняних істориків. Майже всі підручники та посібники з історії України розповідають, що на Запорозькій Січі жінок не було. Мовляв, козакам під страхом смерті заборонялося приводити жінок на Січ. У цій статті ми розвіємо будь-які сумніви на рахунок того, чи брали жінки участь у військовому житті Козацької України.

Життя козаків-запорожців зводиться, як правило, до відречення козаків від сімей і повне зосередження їхніх моральних, розумових і фізичних зусиль на військовій справі. У ідеалі чоловіка, твердять дослідники, «відбилася вся українська історія, а особливо історія XVII ст. з його прагненням до освіти, миру, людяності і водночас із безконечними війнами, безконечними смертями в ім'я віри і свободи». І це при тому, що формування козацтва було лише одним з аспектів багатогранного культурного й суспільного життя українського народу XVI – XVII ст.

Отак поза увагою істориків опинилося українське жіноцтво, а пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками життєвий шлях наче канув в Лету, залишаючи чорну прірву в нашому історичному пізнанні... А може жінки Козацької України і справді не полишили вагомого історичного сліду, достатнього для відтворення образу жіночої активності?

Річ утім, що в кінці XIX ст. зусиллями знаних вітчизняних істориків Пантелеймона Куліша, Аполлона Скальковського та Дмитра Яворницького у відповідності з існуючими на той час тенденціями часу і місця була сформульована концепція, згідно з якою постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового буцімто розглядалась козацтвом як небажана, а то й меншовартісна.

Отже, історіографічний штамп про «безшлюбність» запорозького козацтва та небажаність присутності жінки в межах військового табору — Січі став відправним пунктом усякого мислення при розгляді питань пов'язаних з історією українського козацького війська.

Але чи відповідає дійсності така версія жіночого чинника в культурному просторі Запорозжжя? Справжні козаки шанували жінок, а

українки відповідали їм коханням та вірністю. Стосунки між чоловіком та жінкою в Україні завжди були побудовані на глибокій шані та взаємній повазі. Про відносну незалежність української жінки та повагу до неї в козацькі часи свідчить її висока освіченість. Павло Халєбський у 1654 році записав: «Від міста Рашкова і по всій землі козаків ми помітили прекрасну рису, що розпалила наш подив: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи...»¹.

Як свідчать джерела, в козацькі часи (XVI-XVII ст.) незалежності української жінки-шляхтянки могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни. Бо вона була рівноправною з чоловіком, мала такі ж громадянські права, особисту незалежність, як її чоловік-шляхтич. Жінка була членом церковних братств, засновувала школи, монастирі, богадільні, служила у війську (!), вільно вибирала собі нареченого, виховувала дітей, сама розпоряджалася своїм майном, управляла ним, розривала шлюб.

Спробуємо подивитись на пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками шлях крізь призму світоглядних уявлень і традицій життеустрою людей тієї епохи. Для цього, відгородивши мозок від вірусу сучасності, ще раз вчитась в сюжети легенд і переказів з теренів колишнього Запорозжя, в сторінки козацьких літописів, письмових джерел, а також в рядки історичних пісень і дум, які й досі зберігають дух та присмак козацької епохи.

Не пізніше 1578 року шляхтич Свентослав Оржельський (1549 – 1598), відомий в Великопольщі своєю розважністю та політкоректністю, створив латиномовний рукопис авторських хронік «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа».

Описуючи життеустрій «війська Низового», він, відбиваючи тогочасні уявлення про побут та повсякденність низових козаків, зазначив, що мешкають козаки на берегах та численних островах Дніпрових; Живуть лише зі здобичі. Нападають на суші і на морі на Татар особливо і на Турків. «Гніздяться з дружинами та дітьми на островах, котрими Дніпро буя».

Таким чином, з впевненістю можна сказати, що жінка являлася вагомою частиною тогочасного суспільства і впевнено крок в крок іде зі своїм чоловіком.

¹ Волошин А. Про відношення козаків до жінок / Волошин А.[Електронний ресурс]. 2014. – UPL <http://getmanat.org/kozachky/>

Чи було дозволено козаку жити з жінкою? Відповідь знаходимо в баладі літературного походження «Пісня козака Плахти». Написаний невідомим автором, досить популярний в першій половині XVII ст. поетичний твір відображає грайливу розмову жінки з головним героєм балади — козаком Плахтою про реалії повсякденного життя козаків запорожців.

Цікаве припущення в цьому контексті виказав сучасний історик джерелознавець Дмитро Вирський. За словами дослідника, зростання кількості запорожців з 8 тис. у 1570-х, за С. Оржельским, до 18 – 30 тис. перед 1648р., «взагалі-то скидається на банальний природний приріст, а не результат масового допливу до лав козаків».

Схоже на те, що стереотип «безжонного», аскетичного лицаря –козака розсипається на порошок, ледь звернемося до змісту переважної більшості створених елітою текстів.

Почнемо з записаного О. Стороженком на Катеринославщині в першій половині XIX ст. переказу **«Про запорожця Ониська і його жінку»**. В ньому розповідається про запорожця на ймення Онисько, який «сидів» зимівником неподалік Дніпра. Якось, у місті Миргороді він побачив молоденьку гарну дівчину і одружився з нею. «Привіз Онисько молоду дівчину у свій зимівник. Як тільки він чув що «збираються в коші на татар або на ногайців, то не втерпить – кине жінку і поїде собі в кіш...».

Як бачимо, сидіти зимівниками, заходити на Січ, брати участь в козацьких радах і походах могли, за переказом, не лише нежонаті, а й одружені козаки-запорожці.

Записаний С. Науменком в Запорізькій області в другій половині XX ст. переказ «На туркені оженюся...» також розповідає про повсякденні практики одруженого на туркені запорожця. «Пішов він одного разу з січовим товариством у похід, а повернувся на хутір з молодою туркенею. Туди-сюди, узяв та й одружився на ній». В результаті ми спостерігаємо, що факт про «безшлюбність» можна спростувати. Адже такі випадки існували і доказом цього є не один приклад з історії.

Військова активність жінок, міф чи реальність? Активність «Низових» жінок не обмежувалась доглядом за домашнім господарством, вихованням дітей та вигляданням чоловіка-козака з походу. В записаному Д. Яворницьким на Катеринославщині (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) переказі «Могила Настина» (в інших варіантах - «Могила Насті») відображено зовнішній вигляд та окремі сценарії повсякденного життя відважної отаманші на ймення Настя. Переказ розповідає про те, що

Настя, носила шаблю, шаровари, шапку і «держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка.... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка». Сила і хоробрість цієї жінки, очевидно, були настільки великими, а її дії як ватажка настільки вправними, що козаки навіть не здогадувались про те, що ними керує «отаманша»².

І такі випадки непоодинокі – войовничих українок у козацьку добу було немало. Одна з них славетних українок - волинська княгиня Софія Ружинська. В 1609 році вона, особисто командуючи загоном у 6000 чоловік піхоти і кінноти, з прапорами й музикою взяла штурмом замок князів Корецьких у м. Черемошні. Представницею того завзятою типу жінки-козачки була остання дружина Богдана Хмельницького Катерина.

Достеменно відомо, що жінки козаків брали участь у повстанських загонах часів Хмельниччини. Так, у 1584 р. шляхтянка Остапкова з дочкою Софією організували збройний напад на маєток шляхтича Стрижевського в с. Дідківцях на Житомирщині і завдали значних збитків.

Сестра полковника Івана Доща брала безпосередню участь як кіннотник у бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині 1649 р. Під час однієї з атак загинула.

Значну владу над козаками Правобережної України і вплив на них мала „мати полководця", дружина фастівського полковника Семена Палія - Феодосія. Вона не тільки вміла добродичинно прийняти послів, а й за відсутності чоловіка керувала господарськими справами Фастівського козацького полку. В період заслання С. Палія до Сибіру не раз проводила походи проти московитів та польської шляхти, обороняючи край від їхніх зазіхань.

Як бачимо, образ жінки-войовниці включає в себе, в даному випадку, доволі розповсюджену на українських землях в XVI – першій половині XVII ст. традицію перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т ін. Інформацію про це подають не лише усні джерела, а й низка письмових.

За твердженням італійського і польського історика початку XVII ст. Олександра Гваньїні, серед загиблих захисників замку Прухнік на Поділлі

² Кривоший О.П. Запоріжжя. / Волошин А. — К.: "Поліграф"; "Просвіта", 1998. – 68 с.: іл.

(опис подій 1524 року) були знайдені тіла переодягнених у чоловічий одяг жінок. «Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови»³.

Записаний краєзнавцем А. Ковальовим на Дніпропетровщині (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) переказ розповідає про безпосередню частку жінок у бойових діях козацьких підрозділів. В постанні під проводом Якова Острянина (1638 р.). активну участь брала дружина козацького сотника Семена Мотори – Варвара. Особливо відзначилась ця жінка під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі.

Джерела свідчать про те, що в козацьких таборах часто знаходилась значна кількість жінок, які супроводжували козацькі загони в походах. Як, за необхідності, виконували різноманітні функції – від сестер-жалібниць до зв'язкових і шпигунок.

Таким чином, маємо підстави наголосити на тому, що войовнича козацька спільнота пов'язана з активною участю жінок у бойових діях козацьких підрозділів. Військова активність жінок згідно історичних документів постає скоріше як нормативний елемент повсякденного життя степової спільноти, а не як аномалія, об'єкта висміювання жіночої ініціативи чи зневаги.

Виходячи з наведеного, специфіка жіночого повсякдення в культурному просторі Запорожжя полягає не в його відсутності, а навпаки – в присутності жіночого чинника в унормованих щоденних практиках войовничого козацтва.

³ Козуля О. Жінки в історії України / Козуля О. – К. : Український центр духовної культури, 1993.